

L'Albera a l'antiguitat: la frontera permeable

Per Josep M. Nolla, Georges Castellví

Resum

En una etapa marcada per poques mostres de delimitacions clares entre les dues bandes de l'Albera, la que correspon a les poblacions ibèriques, succeirà la frontera entre dues províncies de la República romana, amb els trofeus de Pompeu que les delimitaven clarament. El pas de l'Albera es feia pel vell camí d'Hèrcules, esdevingut Via Augusta, del qual es coneix la mansió de Summus Pyrenaeus. No hi ha evidències arqueològiques d'estructures defensives fins època baiximperial amb la fortificació de les Cluses. Aquesta frontera fortificada, perfeccionada en època visigòtica, va ser abandonada arran de la conquesta franca, per esdevenir delimitació de comtats.

Paraules clau

Frontera, frontera permeable, Albera, antiguitat, trofeus de Pompeu, mansió *Summus Pyrenaeus*, les Cluses

Abstract

The period of the Iberian settlements, characterised by few signs of clear boundaries between the two sides of the Albera mountain range, was followed by the tracing of a borderline between two provinces of the Roman Republic, visibly marked by the Pompey trophies. The route through the Albera was the former Via Herculea, now known as Via Augusta, where remains of the mansion Summus Pyrenaeus have been found. There is no archaeological evidence of defensive constructions until the late imperial period with the fortification of Les Cluses. This fortified border was accomplished during the Visigoth period and abandoned during the conquest of the Franks who established it as limit of their counties.

Keywords

Border, permeable border, Albera mountain range, antiquity, Pompey trophies, *Summus Pyrenaeus* mansion, les Cluses

PROLEGÒMENS

Que l'Albera és un límit geogràfic clar és un fet d'una gran obvietat. Un contrafort muntanyós que davalla cap al mar i que és sensiblement diferent vist del nord, quan sembla enlairar-se de cop com si fos una barrera aparentment difícil de travessar, que des de migdia on mostra una amplada més gran i, falsament, una menor alçada i des d'on es copsen a primer cop d'ull els passos naturals que faciliten i propicien anades i vingudes en una i altra direcció (fig. 1).

D'ençà la Pau dels Pirineus, el 1659, l'Albera va esdevenir una frontera política contundent i sòlidament defensada pels regnes de França i d'Espanya que obligava, per passar d'un costat a l'altre, a fer servir uns passos determinats, fàcils de controlar. Quan la guerra ho exigia, calia traspasar-la per combatre l'enemic i capturar les seves fortaleses. Després, més aviat o més tard, es retornava a les posicions de partida. Ha calgut l'entrada de l'Estat espanyol a la Unió Europea per constatar com la vella línia de separació es feia més subtil, menys contundent, més simbòlica. I, tanmateix, mai aquesta separació geogràficament tan clara havia deixat de ser permeable; les relacions humanes, comercials, legals o il·legals, van continuar i han continuat sense talls.

D'aquests fets, recents, podríem extreure'n dues consideracions immediates: la serralada com a fita topogràfica evident i, paradoxalment, la seva permeabilitat, la capacitat de relligar un costat i l'altre que si observem en detall –Rosselló i Empordà– no són, sinó, cara i creu d'una mateixa moneda.

LES ALBERES A L'ANTIGUITAT

Què en sabem en època antiga d'aquest límit, d'aquesta barrera muntanyosa relativament suau que separa i uneix ensem? Quines dades

posseïm? Quina és la situació si hem de posar atenció a les dades documentals i arqueològiques? Caldrà realitzar una ràpida enquesta de tipus diacrònic tot ressaltant els aspectes més significatius per observar la situació al llarg dels segles i per copsar-ne –si n’hi hagué– canvis, matisos i modificacions, per definir un retrat el menys borrós possible del paper de la serralada al llarg d’una etapa històrica d’un xic més de mil anys.

Fins a la conquesta de la Gàl·lia Transalpina (121 aC)

En aquest ràpid recorregut per la història de les Alberes com a fet fronterer, convé subdividir el tema en diversos apartats, en moments històrics que, amb més o menys contundència, van marcar aquest territori. Un primer moment ha de correspondre a la situació existent abans de la segona guerra púnica (218-202 aC) i als moments inicials de l’ocupació, per part de Roma, de les terres del sud fins que la poderosa república conquerí l’arc mediterrani del golf de Lleó, dels Alps marítics a les Alberes.

Les descripcions dels mitògrafs, geògrafs i historiadors són ben clares: la serralada esdevenia un límit ben definit, fàcil d’assumir, entre dos *populi* ibèrics.⁽¹⁾ A tramuntana se situaven els sordons amb dos *oppida* esmentats *Ruscino* més al nord (Castell Rosselló, no gaire lluny de Perpinyà) (fig. 1), i *Illiberis*, més cap a migdia, que més endavant, al baix imperi, canvia el nom per *Castrum Hellenae* en record de la mare de Constantí el Gran (avui, Elna). Senyorejaven les comarques actuals del Rosselló, el Vallespir i el Conflent, amb uns límits molt clars entre el contrafort meridional dels Pirineus, les Alberes, i el septentrional, les Corberes.⁽²⁾ A migdia, hi tenien el seu estatge els indigets, amb un *oppidum* enorme, Puig de Sant Andreu-Illa d’en Reixac, com a ciutat més important i molts altres de dimensions més reduïdes. Els límits del seu territori també són clars, amb la Tordera a migdia, les Guillaries,

1. Una anàlisi de les fonts escrites al nord i a migdia de les Alberes a ALMAGRO, M., *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona, 1950, i ROPIOT, V., “La plaine du Roussillon à l’âge du Fer dans la littérature antique”. Dins KOTARBA, J.; CASTELLVI, J. i MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales*, núm. 66, París, 2007, p. 80-85.
2. ROPIOT, V.; MAZIÈRE, FL., “La dynamique du peuplement en Roussillon protohistorique”. Dins KOTARBA, J.; CASTELLVI, J.; MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales*, ..., p. 86-98, especialment p. 96-98; UGOLINI, D., “Productions, échanges et communications dans les Pyrénées-Orientales de la Protohistoire”. Dins KOTARBA, J.; CASTELLVI, J.; MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales*, ..., p. 107-115; COMPS, J.-P., “Routes et chemins”. Dins KOTARBA, J.; CASTELLVI, J.; MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales*, ..., p. 116-123.

Figura 1. El territori a un i altre costat de l'Albera amb indicació del vell camí d'Hèracles, més tard Via Augusta i Via Domitia amb indicació de les mansiones i la localització de les clausurae.

a ponent, i el mar, a llevant.⁽³⁾ Una diferència significativa i de llarguíssim abast del país dels indigets en relació amb els sordons i, de fet, amb tots els altres *populi* ibèrics d'Hispania, era la presència de dues *poleis* gregues, *Emporion* i *Rhode*, situades a un extrem i altre del golf de Roses. Convé recordar que les terres dels sordons i dels indigets eren travessades pel vell camí d'Hèracles que jugava un paper important en la vertebració d'aquelles terres i en la seva obertura al món, un protagonisme que s'accentuà després de la conquesta romana.⁽⁴⁾ (fig. 1).

3. SANMARTÍ, J., "Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)". Dins *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental. Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*, Girona, 2001, p. 23-38 (Monografies d'Ullastret, 2).

4. COMPS, J.-P., "Routes et chemins..", p. 116-123; CASAS, J., "La Via Heraclea i la xarxa de comunicacions de la Girona preromana". Dins PALAHI, L.; NOLLA, J. M.; VIVÓ, D., (eds.), *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 2007, p. 43-49.

Com funcionaven les fronteres entre *populi*? Eren espais controlats i ben definits o només uns límits simbòlics coneguts i respectats? No ho sabem, no hi ha dades; tot fa pensar, però, en un paper més simbòlic que cap altra cosa, ben assumit per tothom però que no comportava, almenys aparentment, l'existència de barreres contundents. Si deixem de banda les dades, escasses que ens han tramès les fonts, i ens fixem en els indicis materials, en les restes arqueològiques, observarem que urbanísticament els *oppida* d'uns i altres són idèntics, tal com la planta de les cases, les divisions internes, la tècnica constructiva i la cultura material. En efecte, la terrissa, local o d'importació, les eines metàl·liques, les àmfores, són idèntiques, tant que no sembla haver-hi diferències entre un territori i l'altre. Algunes coses són pròpies de tots els *populi* ibèrics, altres, s'han d'explicar pel paper integrador de les Alberes i per l'existència de *Rhode* i, sobretot, d'*Emporion*, a través de les quals circulaven idees, béns i productes d'arreu del món mediterrani i d'origen locals. Aquesta similitud de la cultura material de sordons i indigets, que fan tan igual, des d'aquesta òptica, unes i altres terres, anà molt més enllà de l'època que ara ens interessa i que constatarem al llarg de la baixa república, de l'alt i baix imperi, de l'antiguitat tardana i de l'alta edat mitjana. Una i altra terra semblarien, des d'aquella perspectiva, dues parts d'un tot.⁽⁵⁾

Recordem que Roma féu servir *Emporion* com a sòlid punt de partida per lluitar contra els cartaginesos i per iniciar la conquesta, llarga i feixuga, de la península Ibèrica. Oferia les condicions necessàries tal com posà novament de manifest la tria d'aquella ciutat pel cònsol Cató quan la gran revolta de 197-195 aC, per efectuar el desembarcament de les tropes amb tota seguretat i recuperar la iniciativa militar que conduiria a la derrota dels indígenes i, finalment, a la pau.

L'ocupació de la Indigècia per Roma significà l'assumpció de les fronteres del seu territori una de les quals, la septentrional, termenejava amb la Sordònia, un territori que no havia estat sotmès. D'aleshores, les Alberes esdevenien una frontera de debò i clara entre la *Provincia Hispania Citerior* i el món exterior. No tenim dades de com actuà la república ni documentals ni arqueològiques. Només la presència de l'anomenat *praesidium* d'Empúries, potser un *castra*

5. Unes reflexions sobre aquestes qüestions a NOLLA, J.M.; RODÀ, I., "El sector meridional dels Pirineus a l'època antiga. Unes reflexions", *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana. Homenatge al professor Jean Guilaine*, Puigcerdà, 1995, p. 507-515. En aquest context i per a una fase molt avançada de la seva història, en plena antiguitat tardana, ens interessa constatar la presència de sarcòfags cristians de tipus aquità tant a la Catalunya Nord, on són, no cal dir-ho, més abundants, i a l'Empordà. Els dos únics fins ara documentats al Principat s'han trobat a Empúries.

hiberna, un establiment militar des del qual no només es protegia i controlava el port sinó també un territori acabat de pacificar i, per què no, els passos fronterers tan pròxims i que no degueren exigir esforços pregons.⁽⁶⁾

Res fa pensar en dificultats o problemes ni en canvis significatius: la cultura material dels jaciments rossellonesos palesa les intenses i contínues relacions amb l'Empordà. Tal com allí, la presència de vi itàlic va créixer exponencialment.

Dues províncies, una frontera

La conquesta de la Gàl·lia Transalpina, la futura Narbonense, va canviar la situació radicalment. Des d'aquell moment i, especialment, des de la fundació de *Narbo Martius* (118 aC) en un lloc geogràficament privilegiat, sobre una de les cruïlles de camins més importants de l'occident europeu, la vella frontera d'importància menor i quasi simbòlica, esdevenia el límit entre províncies, amb un altre paper en definir l'espai d'actuació de magistrats diferents i amb components de tipus fiscal que s'anirien afinant en el pas dels anys.

D'aquells moments, conservem algunes descripcions subtils, més generals del que ens agradaria, però suficients.

En efecte, Estrabó, el gran erudit grec, ens ha preservat algunes referències molt valuoses en recordar-nos que els trofeus de Pompeu, a la serralada i sobre el camí, fixaven el límit entre les dues províncies, terra endins (fig. 2, 3 i 7), tal com, semblantment, el temple d'Afrodita pirinenca assenyalava el pas d'una a l'altra a aquells que feien el viatge per mar o resseguint els camins costaners.⁽⁷⁾ Ara sabem que el monument que féu alçar Pompeu a la seva glòria es disposa justament sobre la partió d'aigües entre Hispània i la Gàl·lia, al coll de Panissars, on es localitza la fita fronterera núm. 567 entre els actuals estats francès i espanyol. La massa immensa del trofeu era ben visible des de l'Empordà, no pas de la Gàl·lia però era, tanmateix, un senyal absolutament contundent que coincidia amb la vella frontera políticotopogràfica, la partió d'aigües cap a la vall de la Rom i del Tec, al nord, i del Llobregat d'Empordà i la Muga, a migdia i que se situava simbòlicament entre una

6. Sobre l'anomenat praesidium, consulteu AQUILUÉ, X.; MAR, R.; NOLLA, J.M.; RUIZ DE ARBULO, J.; SANMARTÍ, E., *El fòrum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1984, p. 36-47 i 135-136 i MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J., *Ampurias romana. Historia, arquitectura arqueològica*, Sabadell, 1993, p. 186-200.

7. ESTRABÓ, *Geographia*, III, 4, 1, III, 4, 7, III, 4, 9 (amb referències als trofeus de Pompeu i, en la darrera referència, al territori empordanès i al camí i *Geographia*, IV, 1, 3, on s'esmenten els trofeus i el temple com a límits entre les províncies.

província i l'altra per deixar ben clar que actuà i pacificà tant una com l'altra.⁽⁸⁾ (fig. 2 i 3).

La justa localització del temple de Venus/Afrodita ha estat, des de sempre, un tema de debat entre erudits. En no haver-hi, de moment, indicis físics del monument, les opinions varien entre aquells que proposarien cercar-lo als contraforts més meridionals de la serralada o, contràriament, cap al vessant de tramuntana. Ens sembla molt més ajustada aquesta segona proposició atès la presència d'un topònim suggeridor que d'una manera o altra ha de tenir relació amb la peculiar fita fronterera, *Portus Ueneris*, Portvendres, a la Marena.⁽⁹⁾

Els límits provincials coincidien, en aquest punt, amb els límits entre dues *ciuitates*, tal com abans ho havien estat entre *populi*. A migdia, *Emporiae* i a cerç, *Ruscino* que senyorejaria pràcticament tota l'actual Catalunya Nord (Rosselló, Vallespir i Conflent), entre els contraforts meridionals i septentrionals dels Pirineus que hauria esdevingut municipi de dret llatí i una activa comunitat en els anys que se situen entorn del canvi d'era. Tanmateix, ja des d'època flàvia, o potser un xic abans, hauria iniciat una ràpida davallada fins al punt d'acabar perdent el seu estatut jurídic privilegiat i ser incorporada a *Narbo*. No sabem amb certesa quan va passar, però probablement fou durant la dinastia adopcionista. És una dada molt valuosa per entendre les dificultats d'estabilitzar, en aquell territori, un nucli urbà suficientment dinàmic.⁽¹⁰⁾

No va ser fins al segle VI que el vell *ager* de *Ruscino*, integrat en el *territorium* de Narbona, recuperà la categoria jurídica de ciutat però amb un desplaçament del nucli urbà cap a migdia, a *Castrum Helenae*, l'antiga *Illiberis*, nova seu episcopal.⁽¹¹⁾ És interessant observar aquests desplaçaments i canvis dels dos únics *oppida* d'aquestes terres que ens parlen clarament de la impossibilitat de donar lloc a dues entitats urbanes. Ho és, també, copsar com a la llarga, ni una ni l'altra es consolidaren com a capital.

És en temps de guerra quan les fonts tornen a mencionar el pas de la serralada, quan els ports de muntanya i la seva defensa i control assoleixen un

8. Sobre aquell monument, consulteu CASTELLVÍ, G.; NOLLA, J.M.; RODÀ, I., *Le trophée de Pompée ...*

9. ROPIOT, V., "La plaine du Roussillon...", p. 85.

10. En darrera instància i amb la bibliografia corresponent, MARICHAL, R., amb la col·laboració de POVOST, M., "Ruscino". Dins KOTARBA, J.; CASTELLVÍ, J.; MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales, ...*, p. 440-473.

11. CATAFAU, A., "Roussillo, Vallespir, Conflent, Cerdagne, Fenoillèdes entre Romans et Carolingiens: une très longue Antiquité tardive (début du Ve – milieu du VIIIe siècle)". Dins KOTARBA, J.; CASTELLVÍ, J.; MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales, ...*, p. 184-192 i KOTARBA, J.; "L'occupation du Bas-Empire et le siège épiscopal du haut Moyen Âge". Dins KOTARBA, J.; CASTELLVÍ, J.; MAZIÈRE, FL., (eds.), *Carte archéologique de la Gaule. Les Pyrénées-Orientales, ...*, p. 347-352.

Figura 2. Panissars. Trofeus de Pompeu. Vista de la plataforma oriental des de l'angle nord-oest.

Figura 3. Panissars. Trofeus de Pompeu. Vista del costat septentrional de la plataforma est. Al fons, la plataforma occidental amb les grans rases de fonamentació.

paper protagonista. Observem-ne les dades. Un primer fet, que cal situar en la darrera dècada del segle II aC, és el pas dels cimbris i teutons que després de travessar les Gàl·lies i d'anorrear un exèrcit consular a Arausia el 105 aC, un dels *populi*, els cimbris, davallà cap a migdia resseguint la Via Domitia i penetrant profundament a Hispània fins que foren aturats pels celtibers i obligats a retornar cap al nord.⁽¹²⁾ Tots els indicis permeten dibuixar el camí dels germànics que passaren la serralada pel coll de la Perxa i davallaren cap a la vall de l'Ebre resseguint el camí del Segre. Va ser una decisió presa d'antuvi per assolir ràpidament el camí de l'Ebre? Fou un canvi inesperat i fruit de la improvisació? Hi tingué a veure la defensa fermament establerta dels passos fronterers orientals? No ho sabem, però defensem com a molt probable aquesta darrera possibilitat que es basaria en un bon coneixement dels fets per part de l'oficina del magistrat provincial, de la possibilitat real d'aturar la ràtzia en uns llocs avantatjats amb pocs efectius i relativament poc esforç sempre que es volgués defugir un combat a camp obert i la voluntat de no permetre l'ús de la via més important d'Hispània que hauria facilitat una rapidíssima incursió pel territori més romanitzat i pacificat de la Citerior.

Una segona notícia, un xic més moderna, ens recorda que Sertori fugint de les proscripcions de Sul·la, en travessar els ports del Pirineu, a les darreries del 83 aC, hagué de pagar un peatge a uns indígenes que els controlaven. No sabem, les fonts no ho diuen, si es referia als passos més orientals o a altres.⁽¹³⁾ No té, tampoc, massa importància de cara a constatar alguns fets que ens interessa ressaltar. En primer lloc, ens informa d'un control armat dels passos fronterers i de les fronteres en un moment d'inestabilitat, d'un cert desgavell, de guerra civil. Segonament, el text parla d'indígenes. Cal, doncs, preguntar-se si actuaven pel seu compte o per indicació de l'autoritat provincial. En el primer cas, demostraria el desgovern i la manca de cura per part dels magistrats i una mostra de la deixadesa i irresponsabilitat dels enemics de Sertori. L'altra, només posaria de manifest una voluntat de vigilar els camins fronterers, de controlar anades i vingudes.

Una mica més tard, el 77-76 aC, dins del conflicte obert que enfrontà el senat amb Sertori, se'ns fan presents dades noves, ara sí, amb tota seguretat, relatives al sector més oriental de la serralada. La informació té a veure amb l'enviament des d'Itàlia d'un nou exèrcit comandat per Gneu Pompeu i se'ns recorda que es desplaçà per terra, travessant agosaradament els Alps,

12. LIVI, T., *Per.*, 67.

13. PLUTARC, *Sertori*, 6.

pacificant i assegurant la fidelitat de tota la Gàl·lia Transalpina i, finalment, un cop establertes sòlidament les bases, traspasar les Alberes per, des d'allí i resseguint la via d'Hèrcules, combatre directament les forces de l'*imperator* rebel. La dificultat teòrica del pas se'ns fa present en aquesta narració que exigí d'un general hàbil i experimentat, una preparació convenient que fes possible l'èxit d'una empresa que podia morir només de néixer.⁽¹⁴⁾

Novament, en les guerres entre pompeians i cesarians, el control de la frontera se'ns fa palès. Quan Cèsar, abans que cap altra cosa, decidí destruir les poderoses forces fidels a Pompeu que controlaven les dues Hispànies i que constituïen un perill massa evident, se'ns recorda que Afrani, legat de Pompeu, ocupava amb destacaments els ports de muntanya per impedir o dificultar el pas de Cèsar. Els moviments rapidíssims del seu enviat Fabi, van solucionar un problema que podria haver estat greu i complicat de resoldre.⁽¹⁵⁾

En totes aquestes circumstàncies mai se'ns parla d'obres de fortificació permanents, de forteses i castells, de murs i torres. No sembla que existissin atès que no hi ha indicis de cap mena.

Via Heràclea (Via Domitia + Via Augusta)

No tenim altres dades sobre la frontera provincial al llarg de l'alt imperi si deixem de banda unes referències puntuals, però valuoses, procedents dels *itineraria* i que analitzarem tot seguit (fig. 1).

Un dels fets més significatius que defineixen, a l'antiguitat, la frontera i les terres, simètriques que s'estenen a un costat i l'altre, és la presència d'un camí vellíssim, fressat des de la més remota prehistòria, i que al segle IV aC els hel·lens van batejar amb el nom del mític heroi Hèracles, fill d'Alcmena, que l'hauria obert quan retornava cap a Micenes amb l'esplèndid ramat de bous de Gerió. Els textos que en parlen, escadussers, posen de manifest l'enorme importància econòmica d'aquest camí per a les comunitats que travessava.⁽¹⁶⁾ Sabem, també, la cura que Roma en tingué de tot el sector transpirenec atès el seu valor no només militar.⁽¹⁷⁾

14. SAL-LUSTI, *Hist.*, 2, 98; VAN OOTHGHEM, J., *Pompée le Grand bâtisseur d'Empire*, Bussel-les, Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires, tome XLIX, 1954, p. 107-109.

15. CÈSAR, *De bello ciuile*, 1, 37.

16. COMPS, J.-P., "Routes et chemins..", p. 116-123; CASAS, J., "La Via Heraclea i la xarxa de comunicacions de la Girona preromana", ..., p. 43-49.

17. POLIBI, *Hist.*, III, 39, 2.

La conquesta de la Gàl·lia Transalpina, la futura Narbonense, significà el millorament del traçat del camí entre els Alps i les Alberes, que esdevenia, des d'aquell moment, amb la connexió per terra entre Hispània i Roma, el cordó umbilical que cosia territoris acabats de conquerir o en procés de conquesta.⁽¹⁸⁾ El tram septentrional de la via porta el nom de Domícia en record del magistrat que no només pacificà aquestes terres sinó que també fixà, termenà i millorà el vell camí, *Domitius Ahenobarbus*.

En relació amb aquest camí cal deduir l'existència de diversos ramals, alguns amb més entitat que d'altres. Tanmateix, ha de quedar clar que la branca principal circulava pel lloc més còmode o bé per Panissars, més a l'oest, o pel Portús, cap a llevant. Els *itineraria* de tota mena i de tot moment així ho assenyalen (fig. 1).

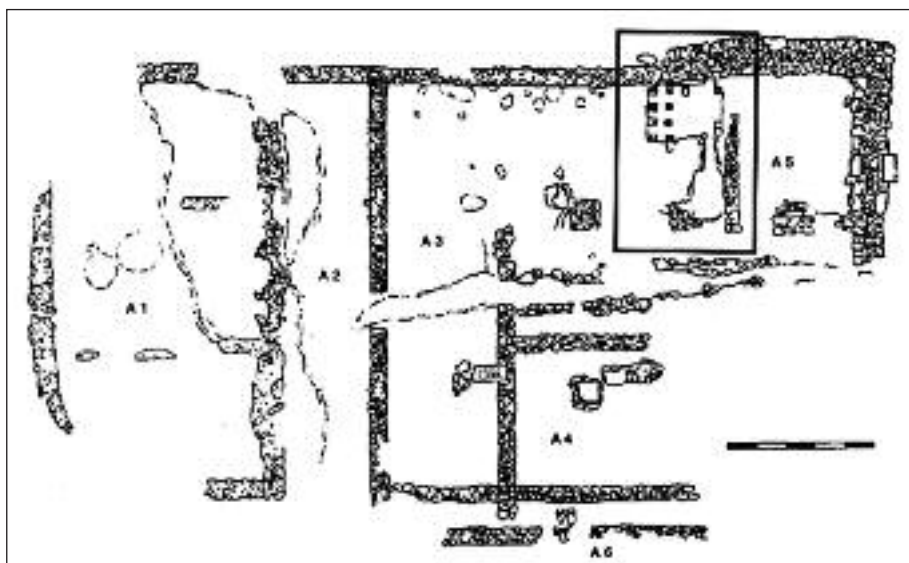
Pel que fa a la via romana en el seu pas per l'Albera, aquests darrers anys s'han fet descobriments importants. En efecte, les prospeccions efectuades a l'entorn immediat dels trofeus de Pompeu al coll de Panissars durant el procés d'excavació (1984-1993), van permetre localitzar ceràmica antiga i restes estructurals a uns cent metres cap a migdia. Un treball més de detall va permetre identificar un jaciment arqueològic de dimensions considerables que calia posar en relació directa amb la via romana. Un projecte Interreg de la Unió Europea va fer possible realitzar dues campanyes d'excavació (1998-1999) que, tanmateix, no van ser suficients per exhaurir-lo. No hi ha, però, cap dificultat per interpretar-lo com la *mansio* de *Summus Pyrenaeus*. Les característiques de les dependències descobertes, la segura relació amb el camí, la seva localització geogràfica, la presència, dins del conjunt, de les restes d'un petit *balneum* i la impossibilitat de confondre'l amb una vil·la, ho confirmarien. Les construccions eren obrades a un costat i altre del camí, amb grans sales rectangulars molt senzilles, amb murs de pedra seca i tàpia (fig. 4 i 5). La datació inicial del conjunt era augustal, un xic anterior al canvi d'era i l'abandonament del lloc s'hauria de situar dins del segle II. Més endavant, durant la primera meitat de segle IV, el lloc fou novament ocupat durant una etapa curta. Ho posem en relació amb el desmantellament sistemàtic de la plataforma occidental del monument commemoratiu que s'ha de posar en relació directa amb la construcció dels castells de les *clausurae*.⁽¹⁹⁾

18. GROS, P., *La Gaule Narbonnaise. De la conquête romane au IIIe siècle apr. J.-C.*, Paris, 2008, p. 18.

19. BURCH, J.; GARCIA, C.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, D. i l., *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. El castellum*, Girona, 2006, p. 162-165.

Figura 4. Camí de Panissars (la Jonquera). Mansio de Summus Pyrenaeus. Detall. Al fons, les pilae d'un hipocaust.

Figura 5. Camí de Panissars (la Jonquera). Mansio de Summus Pyrenaeus. Planta general de l'àrea explorada.

La frontera al baix imperi (i a l'antiguitat tardana). De la defensa d'Hispania a la de la Septimània

Textos de diversa procedència, fets històrics d'abast general, *itineraria* tardans i dades epigràfiques, permeten aplegar un conjunt de valuoses notícies relatives al camí, a la frontera i als territoris immediats: l'assassinat de l'emperador Constant, fill de Constantí, a *Castrum Helenae* quan fugia vers la Tarraconense, l'entrada dels visigots procedents de Narbona i en direcció a *Barcino* el 415, la menció de les *Clausurae* (fig. 1 i 6), en aquell context, la notable quantitat de mil·liaris amb el nom de Constantí, les indicacions d'*Ad Centenarium* i a *Deciana* que substituïren o complementaren *Ad Centurionem* i a *Summum Pyrenaeum* (fig. 1). Si a aquest bloc hi afegim les evidències arqueològiques, el material que tenim a les mans esdevé d'un alt interès.⁽²⁰⁾ Sembla clara la voluntat de Constantí d'incidir sobre una via que continuava essent primordial. No sabem si aquesta voluntat anava un xic més enllà i el manteniment i la millora del camí fou acompanyada, tal com sembla, d'altres actuacions d'abast militar.⁽²¹⁾ La revolta de *Magnentius*, una més de les protagonitzades pels exèrcits de la Gàl·lia, aquesta vegada amb gravíssims resultats, potser fou un toc d'atenció cap a la defensa d'Hispania a partir de la fortificació i defensa dels passos naturals. Els castells de les *Clausurae*, la fortificació de la via, al Rosselló, i la construcció d'una torre de control obrada directament sobre la plataforma occidental dels antics trofeus de Pompeu (la Jonquera), constitueixen la punta de l'iceberg de la defensa de la Via Augusta, dels accessos al nord de la *Prouincia Tarraconensis* (fig. 7). Excavats irregularment, en uns casos, i amb dades menys precises del que voldríem, en altres, no és fàcil fixar amb seguretat aquestes obres que, potser, van començar en època tretrarquicoconstantiniana i no foren acabades fins més tard. Sembla

20. Sobre aquestes qüestions podeu consultar MAYER, M., "Castrum quod vocatur Clausuras", *Rivista di Studi Liguri*, LIX-LX, (1993-1994), p. 207-212; CASTELLVÍ, G., "Clausurae (Les Cluses, P.-O.): forteresses-frontière du Bas Empire romain". Dins A. ROUSSELLE (coord.), *Frontières terrestres et frontières célestes dans l'Antiquité*, Perpinyà, 2007, p. 81-104 i 13 figures (collection "Études" núm. 20); CASTELLVÍ, G., "18. Ad Centuriones / Ad Centenarium". Dins CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.-P.; KORTABA, J.; PÉZIN, A., (eds.), *Voies romaines du Rhône à l'Ebre: via Domitia et via Augusta*, Paris, 1997, p. 54-55 (Documents d'Archéologie Française, 61); CASTELLVÍ, G., "19. Clausurae". Dins CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.-P.; KORTABA, J.; PÉZIN, A., (eds.), *Voies romaines du Rhône à l'Ebre ...*; CASTELLVÍ, G., "Fortificacions de les Cluses". Dins de PALOL, P.; PLADEVALL, A., *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 1999, p. 160-161; BURCH, GARCIA, NOLLA, PALAHÍ, SAGRERA, SUREDA, VIVÓ i MIQUEL, *Excavacions arqueològiques ...*, p. 151-162.
21. OLESTI, O., "Transformaciones en el paisaje del Alto al Bajo Imperio: Rufinus Octavianus y el nordeste hispano a principios del s. IV D.C.". Dins ANTELA-BERMÚDEZ, D.; NACO DEL HOYO, T., (eds.), *Transforming Historical Landscapes in the Ancient Empires*, Oxford, 2009, p. 213-224 (BAR International Series 1986).

fora de dubtes l'existència de la defensa fronterera molt a principis del segle V, cosa que ha fet pensar en un acabament ràpid a mitjan segle IV, per voluntat de Constanci II per aïllar, si s'esqueia, la diòcesi de les Gàl·lies.

Aquest conjunt, notabilíssim, es concentra sobre el pas del vial principal, la vall del riu Rom, a tramuntana, i el coll de Panissars. Cal imaginar altres defenses, més o menys sofisticades i més o menys contundents, protegint i controlant altres camins. També hem de tenir ben present que aquesta defensa no s'acabava amb el control dels passos naturals, sinó que s'exercia en profunditat, a redós del camí, en passos del riu i congosts, en cruïlles de camins i al llarg de moltíssimes milles. Cada torre de guaita, cada castell, cada fortalesa i cada ciutat emmurallada constituïen la baula d'una sòlida cadena, un punt d'atenció que calia ocupar i/o controlar, que servia per aturar o alentir la penetració d'un exèrcit enemic i que donava temps a preparar un contraatac.

El conjunt de les Clausures és únic i es troba en un excel·lent estat de conservació. Consta de dos castells que s'aboquen directament sobre la vall de la Rom per on circulava el ramal principal de la Via Augusta-Domitia. Cap a llevant, a gran altura, la Clusa Alta, un castell de planta pseudopentagonal, d'obra potentíssima d'*opus caementicium* amb grans blocs de gres d'aprofitament

Figura 6. Les Clausurae. Planta general. A la dreta, la Clusa Alta i a l'esquerra, el castell dels Moros.

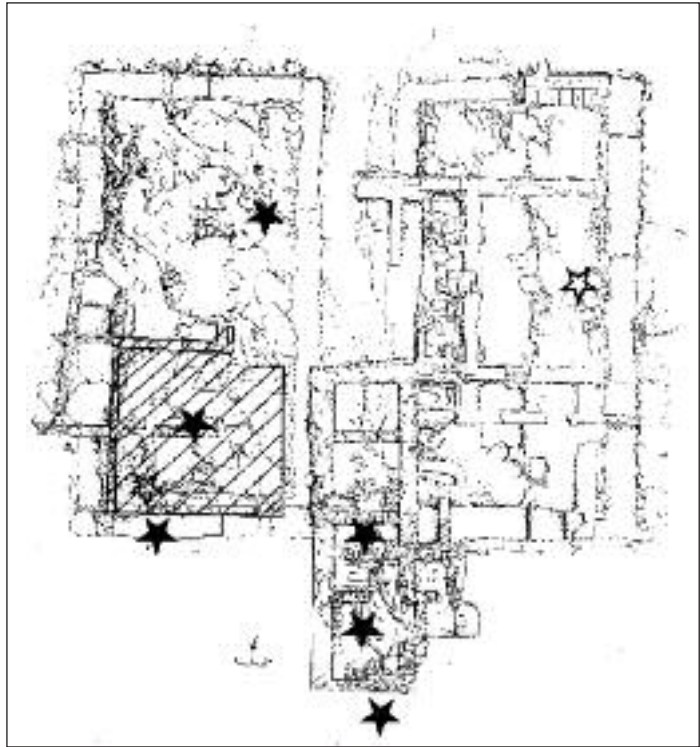
procedents del monument dedicat a Pompeu Magne, que tot protegint el camí principal, controlava, també, un de secundari que resseguia la carena d'aquells contraforts. Sòlides torres quadrangulars defensaven els panys. La porta principal s'obria a tramuntana i hi havia una portella obrada en el mur de migdia. Els sondeigs efectuats, massa puntuals, no aporten dades significatives sobre la seva cronologia, ni sobre la seva distribució interior ni sobre la seva evolució. A l'altra banda del pas estret i encaixonat, fou edificat l'anomenat castell del Moros, al damunt mateix del camí i del Roma, més extens que l'anterior i disposat en un pendent natural que el marca amb força i que ha propiciat una forta erosió interior. Era dotat de torres quadrangulars, portes i portelles i estances interiors. No en tenim, encara, una bona planimetria detallada ni efectives excavacions en extensió (fig. 6).

A sota mateix, però estructuralment separada, es troben les ruïnes de tancament del camí que passava, en aquest punt, entaforat entre la muntanya, a ponent, i el curs del riu, a llevant. Constava d'una porta de dues fulles que es cloïa cap al nord, i una estructura elevada que creava un passadís cobert damunt del qual hi havia una (o unes) cambra (cambres) que a través d'una escala i un caminet comunicava amb la fortalesa acabada de descriure. És, no cal dir-ho, una obra imponent, costosa i eficaç que marcava el límit entre les províncies i obrada tota ella contra un hipotètic enemic vingut del nord. Aquesta sofisticada obra defensiva es complementava amb l'existència d'una torre de comunicacions situada sobre la partió d'aigües del coll de Panissars, edificada sobre les ruïnes dels vells trofeus, que feia possible la comunicació entre les *Clausurae* i les defenses meridionals atès que no hi ha connexió directa entre aquelles fortaleses i l'Empordà (fig. 6 i 7). Més al sud, coneixem un altre nucli defensiu important format per *Gerunda*, ben guardada per unes muralles bastides a època tetràrquica, que s'elevava damunt mateix d'una importantíssima cruïlla de camins, i pel *castellum* de la muntanya de Sant Julià, sobre el Congost. Cal imaginar l'existència d'altres torres i castells entre Panissars i Girona. Tanmateix, no sembla que aquestes defenses, tan ben disposades i potents, entressin en joc en els fets bèl·lics que se succeïren al llarg del segle V i que acabaren amb l'ocupació d'aquest territori per part del regne visigot de Tolosa vers el 472 (fig. 1).

Els germànics van tenir molta cura d'ocupar i utilitzar en benefici propi el sistema militar romà. No sabem amb el detall que voldríem, l'ús inicial d'aquestes defenses, però algunes dades permeten plantejar alguna hipòtesi versemblant. En efecte, les excavacions del castell de Sant Julià de Ramis ens informen d'unes importants reformes estructurals en un moment que cal situar a l'entorn del 500. Les obres detectades serviren per reforçar el

Figura 7.
Panissars. Planta
general del
jaciment.
El ratllat
assenyala l'espai
que ocupava la
torre romana
baiximperial. Les
estrelles indiquen
la localització
d'inhumacions
preromàniques i
romàniques.

paper militar del sector nord-occidental del castell on se situava la porta d'accés principal i, probablement, única. Aquest fet, que connecta amb altres que no és el lloc de comentar, posen de manifest, en aquells anys, la voluntat per part dels conqueridors, de millorar el control del territori i d'una via que relligava el nucli central del regne, a la Gàl·lia, amb Hispània que s'anava incorporant a poc a poc. És de suposar que el conjunt de les *Clausurae* fos, potser no millorat però si mantingut atès el paper d'eficax xarnera entre nord i sud. Dades textuais més tardanes posen de manifest la seva importància. Ja tindrem ocasió de veure-ho.

Les conseqüències de la batalla de Vouillé (507) van mostrar l'eficàcia d'aquella políptica i van engrandir el paper d'aquell sofisticat sistema defensiu d'origen baiximperial.⁽²²⁾ L'ensorrament del regne transpirinenc dels gots va

22. BURCH, J., et al., *Excavacions a la muntanya...*, p. 149-171.

obligar al desplaçament cap a Hispània, on ben aviat hi hauria les capitals del regne i la part principal. El desgavell fou parcialment aturat per Teodoric, rei dels ostrogots i avi d'Amalaric, que preservà, pel regne, la Septimània. Tanmateix i cada vegada més, es desplaçà cap a Hispània la centralitat del regne. Cal tenir ben present, però, que malgrat la pressió continuada i constant dels francs sobre les terres transpirinenques del regne visigot van continuar formant-ne part. Només la conquesta àrab d'aquestes terres i la pressió exercida sobre amplíssims sectors de la Gàl·lia acabà propiciant l'ocupació franca de la Septimània per part de Pipí el Breu.⁽²³⁾

L'apèndix gal del regne visigot, tan exposat a l'expansionisme franc, exigí esforços per part de la monarquia i lluites continuades contra l'enemic septentrional. Poderoses ciutats fortificades i una frontera ben defensada eren la base d'una resistència efectiva que encara es perfeccionà amb un complex sistema que situat sobre els passos de muntanya podia constituir una segona línia defensiva i un punt de partida del contraatac necessari. Altrament, aquelles fortificacions, algunes d'origen romà, relligaven eficaçment els dos costats pirinencs del regne. La vella Via Augusta-Domitia, anomenada en aquells anys, Via Publica,⁽²⁴⁾ continuà essent una peça clau per mantenir unides i vertebrades aquelles terres.

Ens hem de remetre a la *Historia Wambae regis* de Julià de Toledo que narra de primera mà uns fets ocorreguts el 673-674, per poder-nos fer una bona idea d'aquesta segona línia defensiva que protegia contundentment els ports de muntanya. El rei mentre lluitava contra els rebels va ser informat de la revolta de la Septimània i hi envià el comte Paulus per reprimir-la. Tanmateix, en arribar-hi, passà a encapçalar-la tot prenent el títol de rei. Wamba actuà veloçment desplaçant el seu exèrcit cap al nord-est. És interessant d'observar la tàctica que emprà per atacar el nucli central de la revolta secessionista, la Septimània, en dividir les tropes en tres cossos principals cada un dels quals cercà i assolí l'objectiu de superar les defenses i poder-se reunir, novament, en terres rosselloneses per poder sotmetre, sense enemics a l'esquena, les diverses places fortes (Narbona, Carcassona, Nimes). Un dels cossos resseguí la vall del Segre tot passant pel coll de la Perxa després de rendir el castell de *Iulia Libica*, un altre penetrà per Osona i el Ripollès travessant la serralada per coll d'Ares i el més important resseguí la Via Pública, entrà a *Gerunda* i atacà els passos orientals de la serralada on

23. ABADAL, R. d', "El paso de la Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena. 720-768", *Cuadernos de Historia de España*, XIX, (1953), Buenos Aires, p. 5-54.

24. TOLEDO, Julià de, *Hist. Wambae regis*, 10, 234.

s'esmenten les *Clausurae*, *Vulturaria* i *Caucoliberis* mentre que la flota protegia el flanc de llevant.⁽²⁵⁾

Julià de Toledo no entra en detalls i, per tant, no sabem com eren, aleshores, aquelles forteses que, de moment, les poques excavacions efectuades tampoc permeten fer-les revivre.

No sabem quin paper va jugar aquest complex sistema defensiu dissenyat principalment per defensar atacs vinguts del nord quan la conquesta àrab. Hi ha indicis per pensar que algun protagonisme tingueren en els darrers intents de combatre els musulmans que la tradició, poc documentada, centralitza en la figura d'Ardó, el darrer monarca visigot que substituï, en aquestes terres, Àkhila II quan aquests pactà amb Musa i el califa 'Umar b. 'Abd al-'Aziz. Ens sembla una bona prova que no fos fins al 720 que s'aconseguís traspasar la serralada i conquerir amb certa rapidesa la Septimània. Des d'aquest moment, el vell sistema defensiu baix romà, perfeccionat pels visigots, entrà en crisi. Dades i indicis apunten clarament a l'abandonament d'aquells castells que van evolucionar en altres direccions o abandonats definitivament o esdevenint castells feudals.

Poc després de la conquesta franca de Narbona, a partir del 759, els Pirineus esdevingueren, novament, frontera política entre dues de les grans potències militars de l'època, l'imperi carolingi al nord i l'emirat independent de Còrdova, a migdia. Sabem ben poques coses d'aquells anys i, sovint, insegures.

La conquesta de l'Empordà i fins a Girona, culminada el 785, torna a posar les coses al seu lloc on aquells contraforts només tornaven a definir límits de comtats d'un mateix regne.

Tal com havien fet els agarens tampoc els carolingis valoraren militarment el sistema defensiu creat per Roma al baix imperi. Malgrat l'atzagaiada del 793, l'ampliació de la marca cap al sud amb la conquesta de Barcelona (801) i les imponents noves muralles de *Gerunda* enllestides en aquelles mateixes dates, van servir per impedir noves escomeses més enllà del Congost a Sant Julià de Ramis.

25. TOLEDO, Julià de, *Hist. Wambae regis*, 10-11. Una traducció del text a AMICH, N.M., *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19), 2006. Podeu veure un eficaç resum de la campanya a HERNÁNDEZ, F.X., *Història militar de Catalunya. Aproximació didàctica. Volum I. Dels ibers als carolingis*, Barcelona, 2001, p. 134-139.

